

ODNOS ARHITEKTURE I SKULPTURE PREDROMANIČKOG DOBA NA OTOKU ČIOVU

Autor u radu raspravlja o korelaciji između sakralne arhitekture i skulpture predromaničkog stila na otoku Čiovu. Na temelju arheoloških istraživanja i nalaza upozorava na neusuglašenost između te dvije kategorije te na prenošenje ulomaka skulpture iz Trogira i susjednog kopna u kasnije crkve na Čiovu. Tu su kao *lapida sacra* ugrađeni u pojedine novovjekovne oltare, ali i u zidove crkava ili profana zdanja kao *spolia*. Također navodi primjer prenošenja dijelova predromaničke skulpture iz čiovskih crkava u kasnije sakralne objekte na kopnu u okvirima trogirske dijeceze.

Ključne riječi: otok Čiovo, predromanička arhitektura, predromanička skulptura, *spolia* / *Key words: island of Čiovo, pre-Romanesque architecture, pre-Romanesque sculpture, spolia*

Uvod

Višestoljetna epoha predromaničke umjetnosti obilježila je cijeli rani srednji vijek u većem dijelu zapadne ekumene, poglavito na Sredozemlju. Umjetnost predromanike, začeta tijekom 7. st., ostvarena je gotovo u cijelosti samo u okvirima crkvene arhitekture i umjetnosti (skulptura, slikarstvo, liturgijsko posuđe) gotovo do samoga njenog kraja kao ni u jednom drugom umjetničkom razdoblju srednjega vijeka. Stoga ne iznenađuje brojnost predromaničkih *spolia* u kasnijim srednjovjekovnim i ranonovovjekovnim crkvama.¹ U ovom radu bih na primjerima s otoka Čiova pokazao djelić te složene priče o odnosu sakralne arhitekture i skulpture predromaničkog doba.

Otok Čiovo spada u skupinu manjih otoka srednje Dalmacije (28,8 km²). Položen je pravcem istok – zapad između splitskoga poluotoka Marjan i Trogira, zatvarajući s juga Kaštelanski zaljev. Između Čiova i Marjana je širi morski prolaz kroz koji se ulazi u Kaštelanski zaljev, dok je na zapadu drugi uski prolaz između Trogira i Čiova, koji je presvođen mostom. Od prapovijesti do novoga vijeka uglavnom je bio nenastanjen ili povremeno nastanjen – mahom u antici, a preko njega se od kasne antike i ranog srednjeg vijeka sve do danas proteže granica između Splita i Trogira. Suvremena naselja organizirana su tek početkom novoga vijeka i naseljena uglavnom izbjeglicama s kopna nakon turskih provala.²

1 O predromaničkim spolijama na našoj obali i zaobalju cf. Burić 1997. Tu sam na str. 65 obradio i pojedina *spolia* s Čiova (Sv. Teodor, Sv. Nikola).

2 Literatura o Čiovu uglavnom je razbacana po raznim časopisima ili starijim djelima. Ovdje upućujem samo na prve suvremene sinteze u kojima su dijelom ili u cijelosti obrađeni pojedini aspekti čiovske prošlosti i u

Unatoč više nego skromnom demografskom potencijalu, posebice u srednjem vijeku, Čiovo je specifično u odnosu na druge otoke u sklopu distrikata Trogira i Splita po velikom broju crkava. Doduše, većina je podignuta u kasnijim razdobljima: kasnom srednjem i ranom novom vijeku, ali pokazuju važnost otoka za obje komune koje njime gospodare. Ukupno je sagrađena 21 crkva, od čega 4 na splitskom dijelu Čiova u Slatinama, a čak 17 na trogirskom.³ Nedoumice počinju ako pokušamo egzaktno utvrditi u kojem razdoblju je pojedina crkva sagrađena i kojim podacima raspoložemo za to. Kroz relevantnu literaturu o tom pitanju provlači se veliki broj pretpostavki koje nisu potvrđene arheološkim nalazima ili pisanim vrelima, a ponekad se takve pretpostavke koriste čak i za iznošenje novih hipoteza. Ovo se posebice odnosi na crkve starijih razdoblja, starokršćanske i predromaničke, a dijelom i romaničke. Kasnosrednjovjekovne i ranonovovjekovne crkve su uglavnom sačuvane i ne treba ih posebno dokazivati.

Pregled spomenika i literature

Prije nego li prijedem na predromaničke crkve, koje su glavna tema ovoga rada, ukratko ću se osvrnuti i na crkve starokršćanskog razdoblja na Čiovu. Tu već imamo cijelu lepezu hipotetskih sakralnih zdanja koje nije moguće sa sigurnošću potvrditi prije arheoloških istraživanja. Krenimo od Slatina na istoku u splitskom distriktu, gdje je Dunja Babić kao mogući starokršćanski objekt apostrofirala crkvu sv. Petra. Autorica štoviše u podpoglavlju "Ranokršćanski spomenici" navodi čak 6 mogućih starokršćanskih crkava na Čiovu, uključujući i onu na otočiću Fumiji uz jugozapadnu obalu otoka.⁴ Njezina tvrdnja: "Može se s velikom sigurnošću pretpostaviti da su i na Čiovu bile podizane ranokršćanske crkve. To se može naslutiti već na razini hagiotoponima" nije potkrijepljena čvrstim dokazima. Posebice je diskutabilno pitanje hagiotoponima, o čemu više u daljnjem tekstu. Za paralelu ću opet navesti Velo i Malo polje u trogirskom distriktu. U Malom polju imamo arheološki potvrđenu samo jednu starokršćansku crkvu, cemerijalnu baziliku na glavnoj nekropoli Tragurija na položaju Travarica, te vjerojatne položaje triju drugih: Sudanel, Sv. Stjepan na Crvenoj zemlji i crkva u sklopu rustične vile pod Krbanom. U Velom polju su dvije potvrđene starokršćanske crkve, ona na položaju Stombrate u Bijaćima (vjerojatno posvećena sv. Ivanu Krstitelju) i ona ispod crkve sv. Marije u Stomoriji u Kaštel Novom. Uz to imamo tri crkve gdje je vjerojatnost otkrivanja starokršćanske faze više ili manje izgledna. To su Sv. Vital na Tarcima u Divuljama, Sv. Nikola u Kaštel Starom i Sv. Petar u Kaštel Novom (župna crkva). Ukupno 3 potvrđene i 6 vjerojatnih starokršćanskih crkava.⁵ Budući da je i stupanj istraženosti Veloga i Malog polja daleko veći, taj omjer samo pokazuje da pretpostavku o 6 mogućih starokršćanskih crkava na Čiovu treba uzeti s puno opreza. Ovdje samo usputno navodim da su po istom metodološkom obrascu nanizani i lokaliteti mogućih pustinjačkih nastambi (eremitaža) na Čiovu u kasnoj antici, pri čemu se kao argument koriste i pisani podaci o pustinja-

kojima je obuhvaćena glavovina prethodne literature: I. Babić 1984/1991² (cf. Kazalo geografskih pojmova); I. Babić 2016; Jurić 2005; D. Babić 2015; Burić 2020.

3 Za podatke o tim crkvama cf. Andreis 1977: 337–346; Kovačić 1996; Kovačić 2006; D. Babić 2015; I. Babić 2016: 448–482. Ako broj čiovskih crkava usporedimo s brojem onih u trogirskom Malom (23) i Velom polju (17) koje je naveo Andreis (Andreis 1977: 346), dobit ćemo omjer brojnosti koji upućuje na gustoću sakralnih objekata na tom otoku, koja je daleko veća nego li na drugim otocima u distriktima Splita i Trogira. Dakle, trogirsko Velo polje, koje je gospodarski daleko važnije od Čiova, a nadmašuje ga vidno i brojem stanovnika, ima isti broj crkava kao i trogirski dio Čiova – 17.

4 D. Babić 2015: 69–78.

5 Burić 2020: 195–198.

cima iz ranoga novog vijeka.⁶ Kako ovo pitanje nije u užoj sferi interesa u ovome radu, ovdje ne bih o njemu detaljnije raspravljao. Samo bih napomenuo da ni jedno pustinjačko obitavalište kao takvo iz kasne antike nije arheološki egzaktno potvrđeno, što je i razumljivo s obzirom na skućene materijalne okvire pustinjačkog stila življenja. Sve se u biti svodi na podatke koje je donio sveti Jeronim i koji se stalno ponavljaju u literaturi. To načelno i nije sporno, ali je arheološki još uvijek nedokazivo i bez potvrda u pisanim izvorima kakve imamo za novi vijek.

O starokršćanskim crkvama otoka Čiova donio je kratak osvrt i Tomislav Marasović. Njegov je popis neznatno kraći od onoga Dunje Babić. Kao starokršćanske navodi crkvu sv. Eufemije na otočiću Fumiji, sv. Ciprijana na rtu Cumbrijan, sv. Mavra u Žednom i sv. Teodora u Gornjem Okrugu. Za crkvu sv. Andrije na brijegu Balan kaže da je nastala “na prijelazu starokršćanskog u predromaničko doba”.⁷ Vidimo da se i ovdje učestalo koriste hagiotoponimi za dokazivanje starokršćanskog porijekla pojedine crkve, što je po mom sudu metodološki veoma diskutabilno i o čemu ću više kazati pri obradi srednjovjekovnih crkava.

Vratimo se sada na crkvu sv. Petra u Slatinama. Na temelju svega iznesenog i s obzirom na prikupljeni fundus dijelova kamenog crkvenog namještaja s lokaliteta Supetar, razvidno je da do sada nisu pronađeni ulomci starokršćanskih oltarnih ograda ili nekog drugog dijela namještaja. I dok neka buduća iskopavanja na poluotoku Supetar ne pokažu da postoji i starokršćanska faza, nije uputno iznositi hipotezu o postojanju crkve na tom položaju, premda brojni nalazi iz antike indirektno upućuju i na tu mogućnost. Slučajni nalaz tordiranog stupića nije dostatan za potvrdu te hipoteze.⁸ Nije na odmet istaknuti da osim Dunje Babić ostali autori, koje dijelom i ona citira, ne spominju mogućnost postojanja starokršćanske bogomolje na poluotoku Supetar, pa ni Tomislav Marasović. Oslanjajući se za potkrjepu svoje hipoteze na Katića ona piše: “U ranije navedenom zapisu nadbiskupa Cupillija iz sredine XVIII stoljeća stoji zapisano kako je oko crkve *Sv. Petra blizu mora* postojalo samo pročelje i komad velikog zida pa se može naslutiti da je sv. Petar bio prostrana (istaknuo T. B.) crkva, većih dimenzija, što upravo karakterizira ranokršćanske crkve”.⁹ Ova rečenica sadrži niz netočnosti na koje treba upozoriti. Prvo, ne radi se o zapisu nadbiskupa Cupillija iz sredine 18. st., jer je on umro 1718., već o podatku iz vizitacije nadbiskupa Pacifika Bize iz 1750., 32 godine po Cupillijevoj smrti. Do zabune je došlo najvjerojatnije zbog podnaslova Katićevog rada na koji se poziva (Po bilješkama nadbiskupa Cupillija i Bize 1709.–1754.).¹⁰ Na to se osvrnuo i don Slavko Kovačić iznijevši podatak o zapisu slatinskog župnika don Jure Čotića da su ostaci crkve još stajali 1750. na mjestu zvanom “Pobokarme”.¹¹ On spominje “pročelje i po koji dio pobočnih zidova” (*con la sola fasciata ancora in essere e con qualche parte di mura laterali*). Ovaj navod u potpunosti odgovara opisu iz vizitacije Pacifika Bize, a i godina je ista, s tim da bi toponim “Pobokarme” odgovarao onom “Pod bovine” iz nadbiskupske vizitacije. Katić je izraz *mura laterali* preveo arhaizmom “postrani zidovi”, dok je Kovačićev prijevod “pobočni zidovi” u duhu suvremenog hrvatskog jezika. Stječe se dojam da je izraz “postrani” u tekstu Dunje Babić dobio značenje “prostrani” i poslužio kao argument za tezu o starokršćanskoj crkvi. Međutim, ni to ne može stajati u potpunosti, jer

6 Kovačić 1996: 62; Kovačić 2006: 99–101; D. Babić 2015: 79–88: 118–122.

7 Marasović 2011: 506.

8 D. Babić 2015: 70–71, sl. 26; Marasović 2011: 518–519, sl. 710b. Autor pobliže ne određuje vremensku pripadnost toga ulomka niti njegovu namjenu, i ne navodi paralelu iz Stipanske.

9 D. Babić 2015: 69–72; Katić 1957: 265–266.

10 Katić 1957: 265–266.

11 Kovačić 2006: 38.

su brojne starokršćanske crkve, posebice na otocima, često manjih dimenzija.¹² Stoga do daljnjega ostajem pri mišljenju da je za crkvu sv. Petra u Slatinama sigurno potvrđeno srednjovjekovno porijeklo, a dokaz o mogućem postojanju starokršćanske crkve na tom lokalitetu treba prepustiti budućim istraživanjima.

Posebice je indikativan slučaj crkve sv. Mavra u selu Žedno, koju sam osobno istražio u dvije kampanje 1998. i 1999.¹³ Po pitanju kronoloških i stilskih faza te crkve već duže vrijeme kolaju različita mišljenja. U citiranim radovima iz prethodne bilješke dokazujem da na položaju Sv. Mavra nije postojala starokršćanska crkva. Taj zaključak temeljim na detaljnoj analizi crkve i arhitektonskih ostataka pod njom, kao i na pokretnim nalazima i stratigrafskim odnosima na lokalitetu. Oslanjajući se na te moje radove Tomislav Marasović zaključuje: "Nema arheoloških tragova po kojima bi se moglo zaključiti da je ondje bila starokršćanska crkva", iako prethodno iznosi pretpostavku "(...), a tragovi starokršćanskih crkava ostali su u naselju Žedno (Sv. Mavar) (...)".¹⁴ Pretpostavljam da je tu aludirao na titular crkve, o čemu više u završnom odjeljku. Tezu o starokršćanskoj crkvi koja je prethodila romaničkom zdanju Sv. Mavra iznijela je i Dunja Babić.¹⁵ I ona donosi rezultate mojih istraživanja, ali ipak pokušava teoretski dokazati postojanje starokršćanske crkve navođenjem brojnih općih mjesta o kultu sv. Mavra opata i starijeg sveca istog imena zaključivši: "S obzirom na navedene pretpostavke moguće je ipak da je postojeća romanička crkva izgrađena na nekom starom, ranokršćanskom pustinjačkom svetištu koje je bilo organizirano oko antičke gospodarske vile". Sve se, dakle, svodi na "navedene pretpostavke" i izraze tipa "moguće je da je ipak" i sl. Ukratko, previše kondicionalnih stavki, a graditi pretpostavku na pretpostavci nije metodološki uputno. Ovakva mišljenja, unatoč mojoj argumentiranoj analizi po istraživanjima, imaju korijene u tezama objavljenim prije iskopavanja crkve sv. Mavra. Najprije je Ivo Babić u svojoj sintezi prostora između Trogira i Splita sažeto iznio mišljenje da titulari crkava posvećenih mučenicima i apostolima "ukazuju na kasnoantičke i ranosrednjovjekovne kulturne tradicije" i primijenio ga na čiovske crkve. Nakon Sv. Ciprijana kaže dalje: "(...); na istom otoku su i crkve posvećene sv. Tudoru (Teodoru) i sv. Mavru (Maurusu) opatu; (...)".¹⁶ Slijedi monografija Branke Migotti o "ranokršćanskoj topografiji između Krke i Cetine", koja dalje razrađuje tu pretpostavku.¹⁷ U svim navedenim djelima iznesene teze počivaju na titularima crkava kao osnovnom argumentu za kronološko određenje vremena izgradnje crkve, te još jednom ističem da ću o tome raspraviti u završnom odjeljku.

Naveo sam primjere Sv. Petra u Slatinama i Sv. Mavra opširnije, a dalje ukratko navodim crkve sv. Teodora u Gornjem Okrugju i sv. Ciprijana na rtu Cubrijan, za koje je također iznesena hipoteza o starokršćanskom porijeklu.¹⁸ I opet se općenito iznosi proces širenja tih kultova u kasnoj antici i citiraju spomenute monografije Ive Babića i Branke Migotti. I Tomislav Marasović bez pobliže argumentacije pripisuje crkvama sv. Ciprijana i sv. Tudora starokršćansko porijeklo.¹⁹ Osim tih *loci communes* nema ni jednog čvrstog dokaza o starokršćanskom porijeklu tih crkava, u prvom redu dijelova kamenog crkvenog namještaja (pluteja, pilastara, kapitela i sl.) ili pokretnih nalaza poput staklenih

12 Cf. Uglešić 2002; Uglešić 2006; I. Babić 1995: 211.

13 Burić 2000: 9–14; Burić 2020: 197–198, 202.

14 Marasović 2011: 506, 517.

15 D. Babić 2015: 82–84.

16 I. Babić 1984/1991²: 59.

17 Migotti 1990: 11, 73.

18 D. Babić 2015: 72–73, 77.

19 Marasović 2011: 506.

svjetiljki, uobičajenih u starokršćanskim objektima. Stoga do daljnega te crkve ne možemo pribrojiti korpusu starokršćanskih bogomolja na prostoru salonitanske nadbiskupije.

Preostaju još dvije čiovske crkve koje su u navedenoj literaturi ubrojene u korpus starokršćanskih crkava. To su Sv. Andrija na brijegu Balan nasuprot Trogiru i Sv. Eufemija na otočiću Fumija (Umija) uz jugozapadnu obalu Čiova. Za razliku od prethodnih, za Sv. Eufemiju se može s više ili manje vjerojatnosti iznijeti pretpostavka o starokršćanskom porijeklu. I to je jedina od čiovskih crkava koju možemo sigurno datirati u kasnu antiku. U prilog tom mišljenju idu nalazi skulpture pronađeni tijekom reambulacije lokaliteta, premda sigurnije zaključke još nije moguće iznijeti prije arheoloških iskopavanja.²⁰

Pitanje stilske i kronološke determinacije Sv. Andrije je posebno složeno. Crkva je dosta dobro očuvana, ali sadrži elemente različitih graditeljskih faza, a tu je i pitanje interpretacije pluteja s prikazom višeprutog križa oko kojega je razgranata bujna tropruta lozica. Plutej je nađen kao *spolia* u novovjekovnom oltaru. Na važnost te crkve za povijest sakralne arhitekture na našoj obali upućuje i veći broj radova u kojima je ona cjelovito ili djelomice obrađivana. Prvi je detaljnije o tome pisao Ivo Babić.²¹ On je u opširnoj analizi najstariju fazu crkve datirao u "VI./VII. stoljeće", argumentirajući tu dataciju s više elemenata. Uz tipološki opis starijega dijela crkve i tehniku njenog zidanja ističe još stilsko-kronološku atribuciju pluteja otkrivenog u funkciji menze novijega oltara i tranzene na apsidi crkve koja je bila zazidana, a poziva se i na titular koji je čest kod starokršćanskih crkava. Inače, crkvu sv. Andrije na brijegu Balan vidi u sklopu ranobizantske utvrde, što su prihvatili Dunja Babić i Tomislav Marasović.²² Isto je ponovio i u svojoj najnovijoj sintezi o Trogiru i njegovim spomenicima.²³ Prethodno je i Branka Migotti pripisala crkvi sv. Andrije starokršćansko porijeklo, a Pascale Chevalier je ubraja u starokršćansku arhitekturu prve polovice 7. st. i upozorava na ranosrednjovjekovnu pregradnju.²⁴ Tomislav Marasović vidi crkvu sv. Andrije kao starokršćanski sakralni objekt unutar ranobizantske utvrde koja je pregrađena u ranoj predromanici, ali ostavlja otvorenim i tumačenje da je to rano predromaničko zdanje čija je skulptura sukladna tom vremenu.²⁵ I sâm sam u dva navrata pisao o Sv. Andriji na brijegu Balan.²⁶ Upozorio sam na moguću romaničku fazu starijega dijela crkve s apsidom, u koju bi spadao i portal prenesen na pročelje novijeg dijela crkve, a koja bi bila u skladu s prvim pisanim izvorima u kojima se crkva spominje. Što se tiče pluteja uzidanog u noviji oltar, iznio sam mišljenje da je on tu dospio iz neke crkve u samom Trogiru, kao što su i predromanički ulomci dospjeli iz Sv. Vitala u Divuljama u barokni oltar Sv. Mavra u Žednom (sl. 1 i 2). Vjerojatno se to zbilo prigodom proširenja crkve početkom 17. st., o kojemu donosi vijest trogirski biskup *Pax Iordanus* u svojoj vizitaciji iz 1628., te Pavao Andreis u svojoj povijesti Trogira.²⁷ I na kraju ovog kronološkog niza treba navesti i mišljenje Radoslava Bužančića.²⁸ On unosi niz novih elemenata u analizu crkve i njenog kamenog namještaja i arhitektonske skulpture,

20 Fisković 1981: 108; Migotti 1990: 10–11, 63, 67–68; Burić 2020: 88, 198. Za cjelovitu obradu crkve cf. Radić 2009.

21 I. Babić 1995.

22 D. Babić 2015: 74–76, sl. 29; Marasović 2011: 509. Za drugačije mišljenje o postojanju utvrde na tom položaju cf. Burić 2020: 223, bilj. 833.

23 I. Babić 2016: 450–455.

24 Migotti 1990: 11, bilj. 47; Chevalier 1995 II: 228–229.

25 Marasović 2011: 509.

26 Burić 2004: 160–161, sl. 2; Burić 2020: 87, bilj. 318; 202.

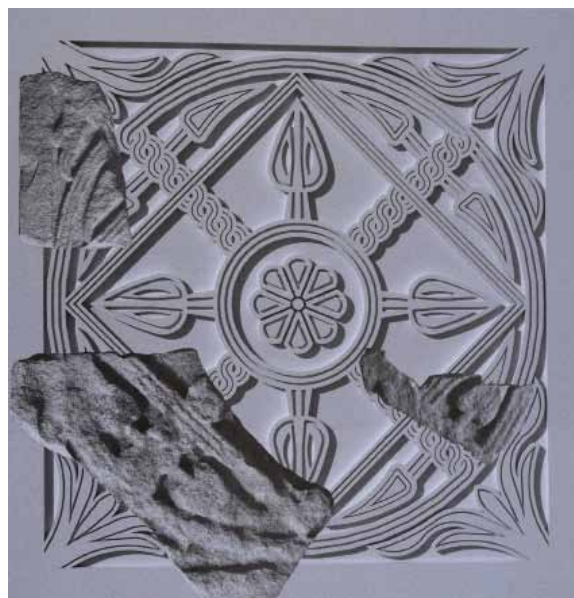
27 D. Babić 2015: 292; I. Babić 2016: 451–452; Andreis 1977: 338.

28 Bužančić 2017: 31, bilj. 16. Autor u naslovu radi topografsku grešku ubicirajući crkvu sv. Bartula na Resnik. Resnik je predio uz more u donjim Kaštelima, a Sv. Bartul je na brežuljku Humac, danas u sklopu zračne luke Resnik iznad Jadranske magistrale. Za Humac cf. Omašić 2001, 228.

ali koji se uglavnom odnose na romaničku i kasnije epohe, pa ćemo se ovdje ograničiti samo na dio koji se tiče predromanike i starijih stilskih razdoblja. Za plutej ugrađen kao oltarna menza u Sv. Andriji kaže da je iz neke predromaničke crkve i iznosi pretpostavku da je porijeklom iz Sv. Marte u Bijaćima. Pri tome se poziva na mišljenje Ive Babića, koji je samo usporedio stil i kompoziciju na pluteju iz Sv. Andrije s onima iz Sv. Marte, a inače zastupa mišljenje da je plutej dio starije oltarne ograde iz Sv. Andrije.²⁹

Sl. 1. Predromanički ulomci trabeacije oltarne ograde Sv. Vitala iz Divulja (9. st.) otkriveni u Sv. Mavru u Žednom (snimio T. Bartulović) / Fig. 1. Pre-Romanesque fragments of the chancel screen trabeation of St Vitalis from Divulje (9th c.) found in St Maurus in Žedno (photo by T. Bartulović)

Sl. 2. Idejna rekonstrukcija oltarnog antependija Sv. Vitala (9. st.) iz baroknog oltara Sv. Mavra u Žednom (izradio D. Popović, snimio T. Bartulović) / Fig. 2. Conceptual reconstruction of the altar antependium of St Vitalis (9th c.) from the Baroque altar of St Maurus in Žedno (made by D. Popović, photo by T. Bartulović)

²⁹ Babić 1995: 212–219.; Burić 2020: 202–203.

Temeljem svega iznesenog o starokršćanskim zdanjima na Čiovu u dosadašnjoj literaturi i prema rezultatima arheoloških istraživanja i rekognosciranja, može se zaključiti slijedeće:

1) Broj od 5 ili 6 starokršćanskih crkava nije moguće dokazati na osnovu postojećih saznanja. Stoga takve hipoteze ostaju nedokazive pretpostavke koje treba potkrijepiti konkretnim činjenicama, prije svega arheološkim iskopavanjima i nalazima sakralne arhitekture, kao i elemenata crkvenog namještaja i liturgijskog posuđa. Drugim riječima, na takvim premisama nije uputno graditi egzaktnu konkluziju.

2) Dokazivanje starokršćanske faze pojedinih crkava samo pomoću hagiotoponimije nije moguće bez drugih kategorija izvora, prije svega arheoloških ili eventualno onih iz pisanih izvora. Takve pretpostavke jednostavno nisu metodološki validne.

3) Tamo gdje brojni arheološki nalazi iz antike ostavljaju otvorenom mogućnost za postojanje starokršćanske crkve moguće je, uz razumljive ograde, načelno iznijeti takvu tezu, dok se ne provedu sustavna iskopavanja.

4) O starokršćanskim crkvama može se govoriti samo u slučajevima kada su one dokazive arheološkim ostacima arhitekture, natpisima i drugim kategorijama arheološkog materijala. Tek tada se može tome pridodati i druga povijesna vrela, poput hagiotoponimije.

Prema iznesenim zaključcima, na otoku Čiovu su do sada kao starokršćanske utvrđene samo dvije crkve, Sv. Eufemija na otočiću Fumija i Sv. Andrija na brijegu Balan, uz ostavljenu mogućnost da je i u Slatinama na položaju Supetar nekada egzistirala starokršćanska bogomolja, koju tek treba otkriti.³⁰ Za sve ostale, o kojima se u literaturi hipotetski iznose argumenti za starokršćansko porijeklo, nema konkretnih dokaza za to (Sv. Tudor u Okrugu, Sv. Ciprijan na rtu Cumbrijan), a u slučaju Sv. Mavra arheološkim je iskopavanjima utvrđeno da nije bilo sakralnoga objekta u kasnoj antici na tom položaju.

U odnosu na starokršćanski period predromaničko doba je na Čiovu ostavilo nešto više sigurnih tragova sakralne arhitekture i crkvenoga kamenog namještaja. Tu odmah valja kazati da je već na prvi pogled vidljiv nesrazmjer između utvrđenih predromaničkih crkava ili onih starokršćanskih koje su bile u funkciji u ranom srednjem vijeku i određivanja pripadnosti pojedinih ulomaka skulpture određenoj crkvi. Kao što sam nedavno pokazao na primjeru iz Kaštela, nalazi predromaničke skulpture u nekoj crkvi ne znače da i ta crkva samim tim mora biti predromanička, već se često radi o obnovljenim i reutiliziranim starokršćanskim crkvama.³¹ Po istom obrascu analizirat ću i čiovsku predromaničku baštinu. Kroz literaturu je, kao i za starokršćansko razdoblje, predromaničkom doba pripisano pet sakralnih objekata, od kojih su četiri već analizirana u kontekstu starokršćanske epohe (Sv. Petar u Slatinama, Sv. Mavar u Žednom, Sv. Tudor u Gornjem Okrugu i Sv. Ciprijan na rtu Cumbrijan), a samo jedan je izvorno ranosrednjovjekovni i nema starijih slojeva (Gospa pokraj mora u Čiovu). Krenimo opet od Sv. Petra u Slatinama. Kao arheološki objekt u literaturu je uveden u citiranom kratkom osvrtu don Lovre Katića početkom pedesetih godina 20. st.³² On je već u naslovu prejudicirao vremenski okvir nastanka crkve izrazom "starohrvatska crkvića". Time ju je okvirno smjestio u vrijeme predromanike i na temelju rekognosciranja ustvrdio da se radi o objektu manjih dimenzija i niskog stupnja očuvanosti. O užoj da-

30 Što se tiče Sv. Andrije, još nije do kraja raščišćeno je li to kasnoantička/ranobizantska crkva ili rana predromanička, posebice ako prihvatimo mišljenje da plutej s njenog oltara nije izvorno pripadao toj crkvi. Ona je svakako bliža prijelaznom razdoblju iz kasne antike u rani srednji vijek, pa Sv. Eufemija ostaje zapravo jedini sigurno potvrđeni starokršćanski objekt.

31 Burić 2021.

32 Katić 1954: 183–184.

taciji u okviru predromanike nije se izjasnio, kao ni o dataciji ulomaka predromaničke skulpture s tog položaja koje je skicozno opisao, a koji su očito poslužili i za datiranje same crkve. Ukupno je naveo tri ulomka, ali njegovi opisi istih ne pružaju mogućnost njihovoga preciznijega prepoznavanja među danas poznatim ulomcima s lokaliteta Supetar: "pilastric urešen pleternom ornamentikom", "pleter je troprutast i obao". Sa sigurnošću se može jedino kazati da su ukrasna polja tih ulomaka dekorirana uobičajenim troprutim vrpcama, kakve imamo i na ulomcima koji se čuvaju u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika (inv. br. 2255, 3760). Dodatnu pomutnju u identifikaciji registriranih nalaza iz pedesetih godina prošlog stoljeća unio je podatak Stipe Gunjače o "dva ulomka dekorirana pleternom plastikom" koje je u Slatinama pronašao Davor Domančić, konzervator u Konzervatorskom zavodu za Dalmaciju u Splitu, i donio ih u Muzej hrvatskih arheoloških spomenika.³³ Radi li se tu o novim nalazima, ili pak o onima koje je već objavio Katić, trebat će dodatno istražiti.

U kratkim izvještajima iz 1950-ih godina samo su navedeni nalazi predromaničke skulpture iz Sv. Petra u Slatinama bez ikakvog opisa dekorativnih kompozicija na kojima te njihove kronološke i stilske valorizacije. Prvu objavu i analizu dijela tih ulomaka donio sam prije punih 40 godina u sklopu obrade predromaničke skulpture u Trogiru.³⁴ Tada iznesenom mišljenju o stilu i kronologiji slatinskih ulomaka nemam ništa novo za dodati, tim više što u ovom radu nije akcent na stilsko-kronološkoj analizi skulpture, već na odnosu skulpture i arhitekture u predromanici. Opisani ulomci i dalje su izmicali pozornosti istraživača, a na njih se kratko osvrnuo prije 10 godina jedino Tomislav Marasović.³⁵ On ukratko donosi podatke koje su već objavili Katić i Gunjača i opisuje poznate ulomke, a prema njihovim stilskim odlikama datira i crkvu "oko 9. st.". Slično o predromaničkim nalazima iz Sv. Petra piše i Dunja Babić, čiji je opis još kraći. Ona ih datira u 11. st., ali je ta datacija zbog stilskih osobitosti teško održiva.³⁶ O crkvi sv. Petra piše i don Slavko Kovačić u svojim monografijama o svetištu Gospe od Prizidnice i župi Slatine.³⁷ I on crkvu, kao i Katić, zove starohrvatskom i iznosi sasvim prihvatljivo mišljenje da je barem krajem srednjega vijeka bila župnom prije izgradnje današnje. Opisuje i fragment koji je i danas u sakristiji župne crkve kao kapitel, što je točno, a prema izvještaju tadašnjeg župnika Slatina don Mije Dražina. Uz fotografiju kapitela donosi legendu u kojoj kaže da je iz predromaničke crkve sv. Petra. Opisavši i nalaze koje je publicirao Katić zaključuje: "da je slatinska crkva sv. Petra pripadala predromaničkom stilu, odnosno da je bila sagrađena i uređena najkasnije u 11. st."

Prema iznesenim podacima iz literature, na položaju Supetar u Slatinama (sl. 3) registrirani su ostaci manje jednobrodne crkve, a s tog lokaliteta potječe i nekoliko ulomaka predromaničke skulpture (sl. 4) koji se prema stilskim odlikama mogu okvirno datirati u 9. st.³⁸

33 Gunjača 1954: 232.

34 Burić 1982: 132–133, br. 23–24; 149, 155; Tab. VII/23–24, Tab. XIV/66. Naknadno sam utvrdio da je ulomak pod br. 23 nađen na splitskoj Pjaci (Narodni trg) i da pripada crkvi sv. Lovre. Cf. Gunjača 1952: 230, sl. 18. Split; arhitektonski ulomci nađeni u atriju stare vijećnice na Narodnom trgu. Do zabune je došlo jer je taj ulomak u depou lapidarija Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika bio posebno izdvojen zajedno s druga dva iz Sv. Petra u Slatinama.

35 Marasović 2011: 506, 518–519.

36 D. Babić 2015: 96.

37 Kovačić 1996: 30–32; Kovačić 2006: 36–40.

38 Ulomak dijela oltarne ograde s tog lokaliteta koji se čuva u lapidariju Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika pod inv. br. 3760 ostavlja otvorenom i mogućnost datacije u 10. st., ali o tim nijansama će se moći više kazati tek po obavljenim istraživanjima lokaliteta Supetar.

O crkvi sv. Mavra u Žednom već sam pisao u više navrata, a i ovdje sam upozorio na neodrživost hipoteze o njezinom starokršćanskom, ali i o predromaničkom porijeklu,³⁹ koja se provlači kroz literaturu zbog nalaza predromaničke skulpture u njoj. Tako Tomislav Marasović, iako prihvaća moje mišljenje da nije ustanovljen njezin ranosrednjovjekovni sloj, napominje da na njega "upućuju ulomci predromaničkog kamenog namještaja".⁴⁰ I Dunja Babić iznosi tezu o sakralnom kontinuitetu na položaju Sv. Mavra od kasne antike nadalje, ali ne spominje predromaničku crkvu.⁴¹ Stoga crkvu sv. Mavra i lokalitet na kojemu se nalazi treba ubuduće isključiti iz rasprava o predromaničkim crkvama na Čiovu.

Sl. 3. Poluotok Supetar u Slatinama, položaj crkve sv. Petra, pogled sa zapada (snimio D. Tojčić) / Fig. 3. Supetar peninsula in Slatine, position of the church of St Peter, view from west (photo by D. Tojčić)

Sl. 4. Predromanički plutej iz Sv. Petra u Slatinama, 9. st. (Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, inv. br. 2255) (snimio Z. Alajbeg) / Fig. 4. Pre-Romanesque chancel screen panel from St Peter in Slatine, 9th c. (Museum of Croatian Archaeological Monuments, Inv. no. 2255) (photo by Z. Alajbeg)

39 Burić 2000: 9–14; Burić 2010a: 229–250; Burić 2020: 197–198, 202.

40 Marasović 2011: 516–517.

41 D. Babić 2015: 94–96.

I o crkvi sv. Tudora u Gornjem Okrugu također se često piše kao o predromaničkoj, a zbog titulara i starokršćanskoj crkvi. I ovdje se opet javlja problem interpretacije predromaničkih *spolia*, kao i kod Sv. Mavra. I u Sv. Tudoru su predromanički pluteji iz 11. st. uzidani u bočne barokne oltare (sl. 5). Tomislav Marasović tvrdi da je sv. Teodor ranosrednjovjekovni titular, ali ne iznosi dokaze za to. Zbog pluteja u baroknim oltarima hipotetski pretpostavlja postojanje “nepoznate ranosrednjovjekovne crkve sv. Teodora, koja se vjerojatno nalazila na istome mjestu”.⁴² Kada sam u sklopu obrade predromaničke skulpture Trogira obradio i pluteje iz Sv. Teodora datirao sam ih u 11. st. i iznio mišljenje da potječu iz samoga grada, vjerojatno trogirske katedrale, a ne iz starije faze Sv. Teodora, pri čemu i danas ostajem.⁴³ Godine 2008. Konzervatorski odjel u Trogiru proveo je istraživanja Sv. Teodora (radove je vodila Marijeta Babin). Tada su otkriveni temeljni ostaci starijega objekta u kojima je kao *spolia* bio uzidan ulomak predromaničke skulpture. Kako rezultati tih istraživanja još nisu objavljeni, teško je nešto konkretnije kazati o tome, no nalaz predromaničkog ulomka upućuje na zaključak da su to temelji kasnosrednjovjekovne crkve, spomenute u dokumentu iz 1439.⁴⁴ i da nema tragova starijih faza, predromaničke ili starokršćanske. Prema tome ne može se govoriti o predromaničkoj crkvi na položaju današnje crkve Sv. Teodora bez sigurnih arheoloških potvrda.

Sl. 5. Pluteji iz nepoznate trogirske crkve (11. st.) nađeni u baroknom oltaru Sv. Teodora u Gornjem Okrugu (snimio Z. Sunko) / Fig. 5. Chancel screen panels from an unknown church in Trogir (11th c.) found in the Baroque altar of St Theodore in Gornji Okrug (photo by Z. Sunko)

⁴² Marasović 2011: 511.

⁴³ Burić 1982: 149.

⁴⁴ Marasović 2011: 511; Brešan 2008: 19.

Sl. 6. Predromanička crkva Gospe pokraj mora, 11. st. (snimila D. Brajnov Botić) / Fig. 6. Pre-Romanesque church of Our Lady by the Sea, 11th c. (photo by D. Brajnov Botić)

Uvjetno se kao o predromaničkoj može govoriti o crkvi sv. Andrije, posebice ako se priklonimo jednoj od ponuđenih kronoloških odrednica za najstariju fazu crkve koju nudi Tomislav Marasović, a to je 7. ili 8. st., iako je i on, kao i ostali autori koji su pisali o tome, skloniji datiranju u 6. ili 7. st.⁴⁵ Tu, pak, moram odmah naglasiti da i dalje ostajem pri mišljenju da plutej iz baroknog oltara Sv. Andrije, za koji su svi suglasni da je iz 6. ili 7. st., nije nikada pripadao izvornoj opremi te crkve, već je tu dospio kao *spolia* iz neke gradske crkve u Trogiru.⁴⁶ S tog aspekta gledajući moguća datacija u 7. ili 8. st. i dalje ostaje u kombinaciji do daljnjih istraživanja i analiza.

Za crkvu sv. Ciprijana postoje posredni dokazi o njenoj predromaničkoj fazi, koji su sasvim prihvatljivi, a iznio ih je Ivo Babić.⁴⁷ Radi se o ulomku predromaničkog arhitrava koji ima i natpisno polje, na kojemu je sačuvan i ostatak imena sveca kojemu je crkva bila posvećena: "BEATI CE...". Ulomak je spojen iz dva dijela koji su u dva navrata otkriveni u Marini kod Trogira, a bili su uzidani u kasnije građevine (zgrada bratovštine Presvetog sakramenta i renesansna crkva sv. Ivana Krstitelja). Kako je Marina bila posjed trogirskih biskupa, pretpostavka o prenošenju predromaničkih dijelova oltarne ograde iz Sv. Ciprijana na Čiovu je u potpunosti uvjerljiva, premda Ivo Babić ostavlja otvorene i neke druge mogućnosti. I ja sam se priklonio tom mišljenju, a tezu je kao uvjerljivu prihvatila i Vedrana Delonga.⁴⁸ Suprotno mišljenje zastupa Tomislav Marasović, koji je pretpostavio

45 Marasović 2011: 509. Cf. ovdje opis Sv. Andrije u sklopu rasprave o starokršćanskim crkvama.

46 Burić 2020: 202.

47 I. Babić 1996: 45–46, 49–50.

48 Burić 1997: 65; Delonga 2000: 144–145; Delonga 2001: 72.

postojanje jedne “marinske predromaničke crkve nepoznata položaja”, iako za to nema nikakvih dokazi ni indicija.⁴⁹ Na žalost cijeli areal na kojemu je bila crkva sv. Ciprijana uništen je tijekom izgradnje i širenja trogirskog brodogradilišta, tako da više nije moguće utvrditi je li crkva građena u predromaničkom stilu ili je predromanički namještaj instaliran u starokršćansku građevinu.

I na kraju, preostala je crkva Gospe pokraj mora (sl. 6), za koju jedinu s punom sigurnošću možemo kazati da je izvorno predromaničko zdanje i po tehnici zidanja i po njezinim stilskim odlikama. To je ujedno i jedino očuvano predromaničko zdanje na Čiovu. O njoj je već poodavno izrekao meritorni i još i danas važeći sud Einar Dyggve, usporedivši ju s crkvom sv. Jurja od Raduna u Kaštelima i uputivši na njihovu genezu iz starokršćanskog Anastazijevog mauzoleja na Marusincu u Saloni.⁵⁰ Kratak opis crkve donio je zatim Dušan (Duje) Jelovina u kataloškom obliku, s popisom literature od 19. do sedamdesetih godina 20. st.⁵¹ Dyggveovim tragom je krenuo i Tomislav Marasović, koji je u više svojih radova i sinteza analizirao i Gospu pokraj mora.⁵² On je tipološki svrstava u svoj tip “jednobrodnih crkava s vanjskom pravokutnom apsidom, raščlanjenih plitkim nišama na vanjskim površinama”. Datira je u 11. st., ali ostavlja otvorenom i mogućnost ranije datacije u 10. st., pozivajući se na nalaz ulomaka predromaničkog pilastra u njoj. Te sam ulomke objavio u radu o predromaničkoj skulpturi Trogira, a nađeni su iza oltara Gospe pokraj mora.⁵³ Pilastar je bio priklesan i iskorišten za okvir prozora, vjerojatno na novijem baroknom produžetku crkve u 17. st., pa ta *spolia* ne možemo koristiti kao argument za postojanje oltarne ograde u toj čiovskoj crkvi, a time ni za njenu raniju dataciju u 10. st. Podatke iz ovdje navedene literature preuzela je u svom sažetom opisu crkve i Dunja Babić.⁵⁴ I ona, kao i Tomislav Marasović, govori o dva pilastra, a vjerojatnije je da se radi o ulomcima jednoga koji je priklesan za okvir prozora. I ja sam, pišući o crkvi sv. Jurja od Raduna u Kaštelima, uputio na paralelu s Gospom pokraj mora, oslonivši se na rezultate Dyggvea i Marasovića. Uputio sam i na činjenicu da su obje te crkve, kao posebna inačica jednog regionalnog tipa sakralne arhitekture, izgrađene na teritoriju trogirске biskupije i da sve to upućuje na pretpostavku da je Trogir središte iz kojega su djelovali graditelji tih crkava.⁵⁵ Uz to treba napomenuti, premda ne mora biti presudno, da su obje te crkve sagrađene na intaktnom terenu, bez starijih arheoloških slojeva, što upućuje na to da su i njihovi titulari odraz kultova koji su tada aktualni. Gospa pokraj mora našla je svoje mjesto i u monumentalnoj sintezi trogirskih umjetničkih spomenika Ive Babića. On tu ukratko iznosi opis građevine i paralelu sa Sv. Jurjem od Raduna, a više pozornosti je posvetio nizu detalja iz pisanih izvora i starije literature, kao i raznim podacima iz novoga vijeka.⁵⁶

49 Marasović 2011: 194. Ta hipoteza nije uvjerljiva, jer na cijelom zapadnom priobalju trogirskoga srednjovjekovnog distrikta (od Rogoznice do Segeta) nije za sada registrirana ni jedna starokršćanska ili predromanička crkva. Razloge te pojave vidim u oskudnom agrarnom potencijalu cijeloga tog krševitog i bezvodnog prostora, što je rezultiralo trajnom demografskom recesijom od kasne antike nadalje, pa se prve crkve podižu tek u romaničkoj epohi. Cf. Burić 2020: 94–96, 198.

50 Dyggve 1989: 111–112, Tab. VI, 23–26.

51 Jelovina 1976: 83, 113.

52 Marasović 2011: 514–515, sl. 701–703. Tu je i izbor starije literature, pa tako i njegovih sinteza.

53 Burić 1982: 134, Tab. VIII/30a–b.

54 D. Babić 2015: 90–91.

55 Burić 2010b: 10–13.

56 I. Babić 2016: 448–449.

Sl. 7. Zablat iz nepoznate trogirске crkve (11. st.) uzidan u pročelje crkve sv. Nikole u Čiovu iz 16. st. (preuzeto iz: D. Radić (ur.), *Župa sv. Jakova, Čiovo – Trogir*, Trogir, 2005.; snimio Z. Alajbeg) / Fig. 7. Gable from an unknown church in Trogir (11th c.) immured in the front of the church of St Nicholas on Čiovo from the 16th century (image from *Župa sv. Jakova, Čiovo – Trogir*, ed. D. Radić, Trogir 2005; photo by Z. Alajbeg)

Osim crkve Gospe pokraj mora i arheoloških tragova još nekih, potvrđenih reambulacijama (Sv. Petar u Slatinama) ili pretpostavljenih preko posrednih dokaza (Sv. Ciprijan), na otoku Čiovu potvrđeni su i pojedinačni spomenici predromaničke skulpture očuvani kao *spolia* u pojedinim novovjekovnim crkvama ili profanim zdanjima, a koje ne možemo sa sigurnošću pripisati nekoj određenoj crkvi. Među njima se ističe gotovo u cijelosti očuvani zablat uzidan u pročelje crkve sv. Nikole iznad portala (sl. 7). Opširniji opis crkve donosi Ivo Babić.⁵⁷ Crkvu su dali podići supružnici Franjo i Katarina Dragač (*Dragazzo*) 1594., a bila je izvorno posvećena sv. Ivanu Krstitelju. Vrijeme izgradnje dodatno potvrđuje sekundarni natpis na lučnom pojasu zabata s posvetom trogirskom knezu Bernardu Venieru, suvremeniku izgradnje crkve. Zablat je u nekoliko navrata objavljen početkom osamdesetih godina prošlog stoljeća i sigurno datiran u sredinu 11. st.⁵⁸ Babić iznosi tezu da je zablat možda donesen iz Sv. Marte u Bijaćima, jer su članovi obitelji Dragač bili od 1569. patroni Sv. Marte. Štoviše, kalkulira i s mogućnošću da je tu bio izvorni natpis nekog hrvatskog vladara, pa se tu možda radi o *damnatio memoriae*? Jasne stilske odlike zabata koje ga smještaju u sredinu 11. st. čine tu tezu teško prihvat-

⁵⁷ I. Babić 2016: 458–459.

⁵⁸ Marasović 2011: 51, bilj. 40–42, gdje je navedena pripadajuća literatura.

ljivom, jer među brojnim ulomcima predromaničkog kamenog namještaja u Sv. Marti nema onih s odlikama 11. st.⁵⁹ Da je tu stajao donatorski natpis hrvatskog vladara, a to je vrijeme Petra Krešimira IV., bilo bi još ulomaka kamenog namještaja koji bi nosili stilske odlike kao i rečeni zabat. Stoga je vjerojatnija mogućnost da je zabat dospio na Čiovo iz samog Trogira, iz – za sada – поближе nepoznate crkve. Tomislav Marasović, sabravši sve podatke o zabatu i crkvi, iznosi kao moguću pretpostavku da je ipak na mjestu današnje bila ranosrednjovjekovna crkva istog titulara, iako o njoj nema nikakvih podataka u izvorima. To je teško prihvatiti iz više razloga. Prvo, takva bi crkva bila spomenuta u kasnijim izvorima od 12. ili 13. do konca 16. st. Uz to titular sv. Nikole je sekundarni, a izvorni je sv. Ivan Krstitelj. Također treba napomenuti da se pri činu obnove ili nove gradnje na mjestu starije crkve obično to i zabilježi u donatorskom natpisu, što ovdje nije slučaj. Stoga bez konkretnih podataka, u prvom redu arheoloških istraživanja, ali i pisanih vrela, nije moguće govoriti o predromaničkoj crkvi na položaju renesansne bogomolje Sv. Nikole.

Uz opisani zabat još su dva mala ulomka predromaničke skulpture završila kao *spolia* u kasnijim građevinama trogirskoga predgrađa Čiovo na otoku Čiovo. To je ulomak početka ili kraja pilastra uzidan u fasadu dvorišnoga zida do crkve sv. Jakova.⁶⁰ Ukrasno polje mu je ispunjeno tipičnom predromaničkom mrežom prepletenih troprutih kružnica i rombova. O crkvi više podataka donosi Ivo Babić.⁶¹ Tomislav Marasović dvoji je li na mjestu današnje crkve postojala crkva nepoznatog titulara, ali je ne veže uz spomenuti ulomak pilastra, dok Dunja Babić ipak ostavlja otvorenom mogućnost da je pilastar dio opreme ranosrednjovjekovne crkve na tom položaju.⁶² Sve iznesene pretpostavke nisu dokazive i treba ih osnažiti u prvom redu arheološkim iskopavanjima. Preostaje još sitni ulomak s vegetabilnim motivom uzidan nad dvorišnim vratima kuće na predjelu Skalice.⁶³ Taj motiv sam u citiranom radu usporedio s likovnim ukrasima dijelova košara ciborija iz Trogira, najvjerojatnije iz katedrale, pa je lako moguće da i taj sitni ulomak pripada istom ciboriju.

Analiza

Na temelju predočenih podataka iz literature, kao i onih prikupljenih reambulacijama i arheološkim iskopavanjima moguće je ponuditi prvu cjelovitu sliku predromanike na otoku Čiovo. Najprije bih prikazao opće uvjete u kojima su nastajale predromaničke crkve na Čiovo. Za razliku od susjednoga kopna, koje je bilo u sastavu Kliške županije u ranofeudalnoj kneževini Hrvatskoj, gradovi Trogir i Split ostali su u ranom srednjem vijeku u okvirima Bizantskoga Carstva, tj. njegove arhontije a potom teme Dalmacije. Njihovi teritoriji bili su ograničeni na gradske *astareae* i pripadajuće im susjedne otoke, među kojima je svakako i Čiovo.⁶⁴ Arheološki izvori koji su do sada prikupljeni o tom otoku pokazuju da u srednjem vijeku sve do 13. st. nije bilo stalnih naselja na njemu. Ona će se formirati tek koncem srednjega i početkom novoga vijeka, prvenstveno zbog priljeva izbjeglica s kopna, koji se na Čiovo sklanjaju pred rastućom turskom opasnošću.

59 Cf. SHP 26, 3. ser. (1999), 2004, tematski posvećena Sv. Marti.

60 Burić 1982: 134, kat. br. 32, Tab. VIII/32; Marasović 2011: 513, sl. 700.

61 I. Babić 2016: 460–462.

62 Marasović 2011: 513; D. Babić 2015: 92, sl. 37.

63 Burić 1982: 141, 154–155, Tab. XIV/63; D. Babić 2015: 92.

64 Za ranosrednjovjekovnu povijest Trogira i Splita cf. Klaić 1985: 9–21; Burić 2020: 19–23, 37–39, 83–89; Novak 1978: 38–83.

To treba imati stalno na umu kada se govori o čiovsjoj predromanici, jer je tu situacija potpuno različita od one na susjednom kopnu u Kaštelima koje tvori središnji agrarni dio Kliške županije s nekoliko vladarskih veleposjeda (Bijaći, Radun, Putalj), gdje je došlo do šire obnove starokršćanskih crkava i njihovog opremanja predromaničkim kamenim namještajem.⁶⁵ Na Čiovu je utvrđena samo jedna sigurna starokršćanska crkva, a ni ta nije obnovljena u predromanici, već kasnije. S većim stupnjem vjerojatnosti može se govoriti o dvije crkve koje imaju predromanički kameni namještaj. To su Sv. Petar u Slatinama na splitskom dijelu otoka i Sv. Ciprijan na rtu Cumbrijan na trogirskom. Ulomci predromaničke skulpture koji su im pripadali mogu se okvirno datirati u 9. st., ali nije još utvrđeno radi li se o obnovljenim starokršćanskim zdanjima ili o izvorno predromaničkim crkvama. Sve ostale hipotetske atribucije crkava u predromaničko doba nisu dokazive iz do sada prikupljenih spoznaja, a dobrim dijelom počivaju i na neutemeljenim metodološkim postavkama, bez obzira na to radi li se o nalazima predromaničkih *spolia* u baroknim oltarima i fasadama tih crkava (Sv. Mavar, Sv. Teodor, Sv. Andrija, Sv. Nikola), gdje su dospjele kao *lapida sacra*, a još više kada su predromanički ulomci dospjeli u pojedine profane građevine (dvorišni zid kod crkve sv. Jakova i onaj na predjelu Skalice). Još je upitnije dokazivanje starosti crkve pomoću vremenske stratifikacije titulara i hagiotonimije (Sv. Mavar, Sv. Teodor, Sv. Ciprijan), ako nije datacija potvrđena drugim argumentima iz arheoloških ili pisanih izvora. Izuzetak predstavlja crkva Gospe pokraj mora, koja je sagrađena u 11. st. kada je narasla ekonomska moć trogirskih građana i crkvenih ustanova.⁶⁶ Isti proces odvijao se i na hrvatskom teritoriju, gdje jedna rodovska zajednica gradi crkvu sv. Jurja u Radunu, koja je gotovo identična onoj Gospe pokraj mora, ne samo stilsko-morfološki već i po vremenu postanka, a i po tome da su obje podignute na intaktnom terenu bez starijih arheoloških slojeva i da nisu imale oltarne ograde.

Paralela sa susjednim Kaštelima na kopnu višestruko je zanimljiva, jer pokazuje, uz opće sličnosti, i regionalne osobitosti uvjetovane društvenim i političkim razlikama između bizantskog i hrvatskog svijeta. Dok je Čiovo u ranom srednjem vijeku zaštićeno otočno predvorje Splita i Trogira bez stalnih naselja i agrarnih veleposjeda, Kaštela su središnji dio najplodnijega dijela Kliške županije s brojnim vladarskim veleposjedima i stalnim selima poput Ostroga, pa je sasvim razumljivo da se tu obnavljaju starokršćanske crkve i opremaju predromaničkim namještajem. Na Čiovu, pak, koje je u ranom srednjem vijeku gotovo nenastanjeno, nema razloga za izgradnju crkava u 9. i 10. st., a i materijalne mogućnosti Splita i Trogira su tada još nedostatne za širi graditeljski zamah izvan užih gradskih središta. Predromaničke crkve su izuzeci, a uz to još nisu ni arheološki istražene, pa nije moguće bilo što zaključiti o tipologiji tih crkava, a datacija se može samo pretpostaviti na temelju stilsko-kronološke analize skulpture. Vidjeli smo iz raspoloživih terenskih podataka i nalaza da se može govoriti samo o dvije predromaničke crkve, od kojih jednu tek treba istražiti (Sv. Petar u Slatinama), a druga je po svemu sudeći nepovratno uništena (Sv. Ciprijan). Ovdje bih kazao samo nekoliko riječi o razlozima njihove izgradnje, bez pretenzija na konačnost iznesenog mišljenja. Sv. Petar je u literaturu ušao zahvaljujući važnim političko-diplomatskim pregovorima koji su se

65 Burić 2021.

66 To je vrijeme tzv. protopatricijata, koje predstavlja uvod u komunalno doba trogirске povijesti. Za taj društveni sloj općenito cf. Budak 1994: 154, a za cjelovitu sintezu o gradskom plemstvu ranoga srednjeg vijeka u Dalmaciji: Nikolić 2003. Za Trogir cf. Klaić 1985: 35–39; Burić 2020: 23.

kod njega vodili u 13. st. tijekom učestalih sukoba Splita i Trogira.⁶⁷ Sama činjenica da su se kod te crkve uz more okupljali istaknuti crkveni i komunalni predstavnici Splita i Trogira indirektno navodi na razmišljanje da su tu postojali i neki profani objekti u kojima bi oni mogli boraviti, a brojni antički nalazi s tog i susjednih položaja samo osnažuju tu pretpostavku.⁶⁸ U prilog tome idu i nalazi dviju poznatih numizmatičkih ostava iz Slatina – jedna bizantskog novca iz 6. st.⁶⁹ i druga srednjovjekovnih komunalnih denara Splita, tzv. *spalatina*, iz 13. st., za koju su nedavno iznijeli veoma uvjerljivo tumačenje Mato Ilkić i Dejan Filipčić, povezavši je u širem kontekstu istovrsnih ostava u srednjoj Dalmaciji s provalom Mongola u ožujku 1242.⁷⁰ Svi ti podaci zajedno upućuju na jedan manji agrarni kompleks, vjerojatno u posjedu splitske Crkve, koja ga je mogla naslijediti od salonitanske, na što upućuju antički i kasnoantički nalazi. Taj bi crkveni posjed, ako je moja pretpostavka točna, bio pandan onom mnogo poznatijem putaljskom u Kaštel Sućurcu, koji su hrvatski kneževi Mislav i Trpimir darovali splitskoj Crkvi, a za koji sam također iznio pretpostavku o kontinuitetu iz kasnoantičkih vremena, tj. o Putalju kao posjedu salonitanskih nadbiskupa.⁷¹ U tom bi kontekstu i izgradnja predromaničke crkve sv. Petra bila sasvim razumljiva.

Za potvrdu ovdje iznesene teze upozorio bih i na određeni broj toponima koji joj po mom sudu idu u prilog.⁷² U samoj uvali gdje je bila crkva sv. Petra sačuvana su dva mikrotoponima: Supetri i Supetar, zapadno od Punte Supetra – malenog poluotočića koji zatvara valu s istoka. Istočno od te punte je i toponim Popov porat. Svi oni upućuju ne samo na postojanje crkve sv. Petra, već i na širi kontekst posjeda te crkve na istočnom rubu Slatina. O važnosti tog sakralnog objekta posredno govori i toponim Supetarski kanal, kojim je označen prolaz između Čiova i splitskoga poluotoka Marjana. Međutim, taj naziv je po svemu sudeći lokalnog, slatinskog porijekla, jer taj važni prolaz još uvijek nema svog naziva u toponimiji ni na geografskim kartama od najstarijih do danas, što je zaista kuriozitet i u širim geografskim okvirima.⁷³ Na odabir lokacije za izgradnju crkve sv. Petra, ali i profanoga sklopa koji joj je pripadao, osim kasnoantičke baštine lako moguće je utjecala i pozicija ribolovnih zona u Kaštelanskom zaljevu pred Slatinama. To su pličine Bad i Duboki bad sjeverozapadno od Punte Supetra i Supetarski bad ispred rta Marjana na marjanskom poluotoku. Ova posljednja zabilježena je na suvremenoj karti "Kaštela, karta općine, planovi naselja", tiskanoj 1989., a nalazi se približno na poziciji koju Jurić donosi pod nazivom Supetarski kanal. Blizina tih ribarskih "pošta", posebice u starijim razdobljima, kao i blizina Splita, svakako su čimbenik koji je igrao određenu ulogu u odabiru lokacije za izgradnju crkve i pratećih profanih objekata.

Što se tiče crkve sv. Ciprijana, razlozi za njenu izgradnju su, prema dostupnim podacima, različiti od onih kod Sv. Petra. Sagrađena je na istaknutom rtu Cumbrijan, na zapadnom kraju Čiova, s kojega se kontroliraju prilazi i ulaz u trogirsku luku, ali i u prostoru zaljev Saldun u Okrugu, pa je crkva služila i kao orijentir pomorcima u navigaciji.

67 Opširnije o tim zbivanjima i crkvi, te o izvorima toga vremena cf. Klaić 1985: 116–140; Katić 1954: 183; Kovačić 1996: 30–32; Kovačić 2006: 36–40.

68 Bulić 1906: 22–23.

69 Marović 1986.

70 Ilkić, Filipčić 2021, gdje je i popis sve relevantne starije literature.

71 Burić 2001: 160–162, bilj. 56.

72 Za toponimiju Čiova općenito cf. Jurić 2005, a za ovdje korištene toponime str. 192 i 193 (Sektor slatine) i Kartu 8 Slatine na str. 211 u tom radu.

73 Ugodna mi je dužnost ovdje zahvaliti kolegi Josipu Faričiću, profesoru na Odjelu za geografiju Zadarskog sveučilišta, na iscrpnoj kolegijalnoj razmjeni mišljenja i pomoći u oblikovanju ovog odjeljka teksta. Inače je na nepostojanje imenovanja toga važnog pomorskog prolaza već upozoreno u literaturi: Kirigin 2012: 72.

Uz taj strateški značaj veže se i istaknuta religiozna simbolika crkve kao biljega u prostoru.⁷⁴ Na važnost i čuvenje Sv. Ciprijana kao bogomolje u kojoj se štiju brojne relikvije upozorili su još znameniti trogirski barokni povjesničari Pavao Andreis i Ivan Lucić.⁷⁵ Sve izneseno vodi ka tvrdnji da je to bila ranosrednjovjekovna crkva predromaničke tehnike zidanja, dok o njenom hipotetskom starokršćanskom porijeklu više nije moguće raspravljati, jer je cijeli lokalitet uništen.

Karta 1. Ranosrednjovjekovne crkve na otoku Čiovu (izradio A. Šundov) / Map 1. Early medieval churches on the island of Čiovo (map made by A. Šundov)

Dakle, iz do sada prikupljenih arheoloških i pisanih izvora na Čiovu su postojale tri crkve u ranom srednjem vijeku, od kojih je u potpunosti sačuvana samo jedna, i to kao izvorno predromaničko zdanje i po tehnici zidanja i po stilsko-tipološkim odlikama (**karta 1**). To je crkva Gospe pokraj mora iz 11. st. Druge dvije nisu sačuvane, a to su Sv. Ciprijan i Sv. Petar u Slatinama. I dok Sv. Ciprijan ostaje trajno u zoni pretpostavki, jer je crkva i cijeli lokalitet na kojemu je bila sagrađena uništen izgradnjom trogirskog brodogradilišta, za Sv. Petra u Slatinama još postoji šansa da se provedu arheološka istraživanja, koja bi mogla pružiti još novih podataka o tom sakralnom zdanju. Do tada smo

74 I. Babić 1984: 89; D. Babić 2015: 72–74.

75 I. Babić 1996: 49–50. Na važnost crkve upućuje i opširan opis mira sklopljenog između gradova Šibenika i Trogira 1322.: “pred oltarom rečene crkve sv. Ciprijana na otoku Čiovu trogirске dijeceze, na kojem su smještene brojne moći svetaca”. I Andreis navodi relikvije, a za crkvu kaže da je “mala crkvice starinskog ustroja” (istaknuo T. B.), što upućuje na predromaničku tehniku zidanja. Izraz “mala crkvice” upućuje na paralelu sa Sv. Petrom u Slatinama, koji je po Katićevom opisu također bio manjih dimenzija.

ograničeni na Katićev opis i na sačuvane ulomke predromaničkog crkvenog namještaja, koji ipak jasno upućuju na to da je u 9. st. tu bila crkva, a iskopavanja bi razriješila dvojbu je li to izvorno predromanička crkva ili starokršćanska koja je reutilizirana u ranom srednjem vijeku.

Po provedenoj analizi ranosrednjovjekovnih sakralnih objekata i predromaničke skulpture na otoku Čiovu može se ustvrditi, na dosadašnjem stupnju istraženosti, da su na tom otoku, podijeljenom između Trogira i Splita, egzistirale u to vrijeme tri crkve od kojih je jedna izvorno predromanička, ali bez kamenog crkvenog namještaja (Gospa pokraj mora, 11. st.), dok su druge dvije bile opremljene predromaničkim namještajem 9. st., ali nam nepoznavanje njihove strukture zidanja i tipoloških oblika ne dopušta razlučiti radi li se o izvorno predromaničkim crkvama ili pak onima starokršćanskim koje su u 9. st. dobile novi namještaj (Sv. Petar u Slatinama, Sv. Ciprijan).

Usporedba čiovskih crkava iz epohe predromanike s istovremenima u Kaštelima pokazala je širu paletu razlika između plodnih agrarnih zona središnjih dijelova ranofeudalne kneževine Hrvatske i malih otočnih enklava u sklopu bizantske arhontije/temata Dalmacije, koji su pripadali gradovima Trogiru i Splitu. Te su razlike uvjetovane, uz društvene i političke posebnosti, i različitom geografskom osnovicom Čiova i Kaštela, ali i bitnom razlikom u nastanjenosti. Dok je Čiovo kroz cijeli srednji vijek bilo gotovo nenastanjeno, plodno Kaštelansko polje je u ranom srednjem vijeku spadalo, uz Ravne kotare, među najgušće naseljena područja na našoj obali u okvirima onodobnih demografskih relacija, što je odnos koji je uspostavljen već u kasnoj antici. Zato je i razumljiv veći broj starokršćanskih crkava u Kaštelima, tada u sklopu salonitanskog agera, koje su reutilizirane u ranom srednjem vijeku tijekom 9. st. i opremljene kvalitetnim predromaničkim namještajem, a što na Čiovu nije bio slučaj. To je bio dio šireg programa kristijanizacije koju su provodili franački misionari na teritoriju kneževine Hrvatske.⁷⁶ Nasuprot tome Čiovo je bilo i ostalo pod bizantskom kontrolom, pa tu nije bilo ni potrebe za provođenjem kristijanizacije, ako i apstrahiramo gotovo posvemašnju depopulaciju otoka, jer je ona dovršena već tijekom 6. st. u procesu kristijanizacije pagusa za vladavine cara Justinijana.

Unatoč tim razlikama postoje i određene podudarnosti koje povezuju ta dva prostora. Jedna od njih je i uočljivi nedostatak kronološki utvrdiva skulpture 10. i 11. st. U Kaštelima se on može objasniti činjenicom da je već postojao dovoljan broj crkava 9. st. koje su imale svoj kameni namještaj, a na Čiovu uz to i dalje važnu ulogu igra faktor nenaseljenosti. Što se tiče 11. st., izgradnja jednobrodnih crkava s lezenama i pravokutnom apsidom (Sv. Juraj od Raduna i Gospa pokraj mora), koje tvore posebnu tipsku inačicu u završnoj fazi predromaničke sakralne arhitekture, posredno nam pokazuje da je podmakla politička i crkvena integracija dvaju do tada odvojenih cjelina, Hrvatske i Dalmacije, dovela i do tipološkog unificiranja crkava na oba prostora u okviru trogirске dijeceze.⁷⁷ Nedostatak crkvenoga namještaja u njima traži svakako još istraživanja, no, možda nam na određeni način ukazuje na početke promjena koje će se zbivati u Crkvi na Zapadu tijekom 11. st., a koje su svoj odraz našle i u artikulaciji liturgijskog prostora u crkvama tijekom romaničke epohe.⁷⁸

⁷⁶ Burić 2021.

⁷⁷ Za te procese cf. Klaić 1971: 348–394; Goldstein 1995: 372–429.

⁷⁸ Za crkvenu reformu u 11. st. cf. Jedin (ur.) 1971: 391–451; Klaić 1971: 361–375; Šanjek 1988: 132–142.

Ekskurs o hagiotoponimima i titularima crkava

U prethodnim odjeljcima dosta pozornosti sam posvetio metodološkim aspektima odabira argumenata za datiranje sakralnih objekata na Čiovu. Uz one koji su neupitni i s većim stupnjem vjerojatnosti potvrđuju vrijeme izgradnje, a to su očuvane crkve ili njihovi arheološki ostaci, kao i crkveni namještaj (starokršćanski ili predromanički), postoji i treća kategorija argumenata koja posredno može poduprijeti dataciju pojedine crkve, ali sama za sebe ne pruža mogućnosti sigurnoga zaključka. Radi se o hagiotoponimima i titularima pojedinih crkava. Hagiotoponimi ili sanktoremi, kao posebna grana toponimije, ukazuju nam na disperziju pojedinih kultova, ali ne mogu poslužiti za preciznije datiranje, a u pojedinim slučajevima niti za dokazivanje postojanja pojedine crkve, bez drugih argumenata (arheološki i epigrafički dokazi, pisani i kartografski dokumenti itd.). Posebice je složeno pitanje korištenja crkvenih titulara za vremensko opredjeljenje neke crkve. Nije sporno da su pojedini crkveni naslovnici bili češće u uporabi u pojedinim epohama. Primjerice, franački misionari šire u Hrvatskoj kultove sv. Asela, sv. Marcele, sv. Ambroza (Nin) sv. Marte (Bijaći), itd. To, međutim, ne znači da su određeni titulari – ovdje se na čiovskim primjerima baratalo imenima apostola i mučenika – isključivo vezani uz crkve iz starokršćanskog i ranosrednjovjekovnog razdoblja. Uzmimo za primjer posvetu sv. Petru. Prvaku apostola posvećivane su crkve još u kasnoj antici (starokršćanske), kao i u ranom srednjem vijeku (predromaničke). Međutim, posvete crkava tom svecu nastavljene su i dalje kroz cijeli srednji vijek i sve do danas: primjerice, samostan benediktinki i crkva sv. Petra u Trogiru iz 13. st.,⁷⁹ romanička crkva sv. Petra u Diklu kod Zadra,⁸⁰ romanička crkva sv. Petra u Morpolaći (Ravni kotari),⁸¹ itd. Za primjer trajne upotrebe tog titulara spomenuo bih samo splitsku konkatedralu posvećenu sv. Petru 27. srpnja 1987. Navedeni primjeri tek su mali broj crkava posvećenih sv. Petru od 12. st. do danas. Oni nam zorno pokazuju da kombinacije s datiranjem po titularu bez drugih, datacijskih argumenata, nisu metodološki održive. Prema tome, za slatinskog Sv. Petra imamo prema nalazima predromaničke skulpture potvrđenu dataciju u 9. st., a eventualnu starokršćansku fazu treba dokazati sustavnim iskopavanjem na lokalitetu Supetar.

Lijep primjer nepouzdanosti datiranja crkava po titularu jest onaj crkve sv. Mavra u Žednom. O tome sam već opširno pisao na drugome mjestu, pa ovdje samo upućujem na to.⁸² Jedino bih još nadodao neke nove podatke koji su mi u prethodnim objavama promaknuli. Sv. Mavru opatu bile su posvećene i druge crkve na hrvatskoj strani Jadrana, a ne samo ona u Žednom. Tako na Pagu imamo dvije: Sv. Mavar na Barbatu u Kustićima (13. st.) i Sv. Mavar u Dinjiškoj (14. st.).⁸³ Dakle, sv. Mavru opatu posvećivane su romaničke i gotičke crkve u Splitskoj i Zadarskoj nadbiskupiji koje ne kontinuiraju iz ranog srednjeg vijeka ili kasne antike.

Po istom obrascu ni za crkvu sv. Teodora u Gornjem Okrugu ne može se utvrditi na temelju titulara starokršćanska faza, unatoč provedenim istraživanjima kojima je ustanovljena samo kasnija srednjovjekovna faza crkve. Isto vrijedi i za crkvu sv. Ciprijana, čiji su ostaci zbog širenja brodogradilišta naprosto uništeni zajedno s okolnim terenom.

79 I. Babić 2016: 376–377.

80 Petricioli 1955: 176–177, sl. 5–6.

81 Petricioli 1987: 113, 118–119, 122.

82 Burić 2010a: 253–255; Burić 2020: 197, 198, 202.

83 Hilje 1999: 38–40; Stagličić 1985: 241.

Iz svega iznesenog očito je da sâm titular ili očuvani hagiotoponim ne mogu poslužiti za sigurno datiranje pojedine crkve u starokršćansko ili predromaničko vrijeme bez drugih, sigurnijih databilnih potvrda: natpisa, istraženih objekata, pisanih dokumenata. Takvu praksu, koja je u Hrvatskoj učestala u novije vrijeme, trebalo bi ubuduće izbjegavati.

Zaključak

Sustavna analiza predromaničkih spomenika otoka Čiova pružila je osnovu za prvi sintetski prikaz toga razdoblja u umjetnosti ranoga srednjeg vijeka na tom dalmatinskom otoku, podijeljenom od ranoga srednjeg vijeka do danas između Trogira i Splita. Za polazište sam uzeo kasnoantičko razdoblje i popis starokršćanskih čiovskih crkava. Analizom podataka prikupljenih arheološkim istraživanjima i rekognosciranjima terena, te onih iz literature upozorio sam na nekritičko pripisivanje većega broja crkava starokršćanskom razdoblju. Temeljitom provjerom svih podataka dokazujem da od šest pretpostavljenih starokršćanskih crkava samo jedna može za sada biti svrstana na taj popis (Sv. Eufemija na Fumiji), a za drugu treba pričekati rezultate budućih arheoloških iskopavanja (Sv. Petar u Slatinama). Treću moguću starokršćansku crkvu (Sv. Ciprijan na rtu Cumbrijan) više nije moguće dokazati, jer je lokalitet na kojemu se nalazila u potpunosti uništen izgradnjom trogirskog brodogradilišta. Stoga na ovom stupnju istraženosti nije moguće pretpostavljati veći broj crkava te epohe na temelju samih titulara, očuvanih i u otočnoj hagiotoponimiji. Važnu determinantu u cijeloj analizi predstavlja i demografska slika Čiova u kasnoj antici i srednjem vijeku, koja je osnovni limitirajući čimbenik za izgradnju većeg broja crkava sve do konca srednjega vijeka kada se oblikuju prva stalna naselja na otoku uslijed pojačanog priljeva izbjeglica pred turskim provalama, posebice nakon pada Klisa u turske ruke 1537. Tek u ranom novom vijeku sagrađeno je više crkava, posebice na trogirskom dijelu otoka.

Stanje je ostalo približno isto i u ranom srednjem vijeku, premda se u literaturi ponavljao obrazac datiranja kakav je već opisan kod starokršćanskih crkava. Tako je predromaničkoj fazi pripisano pet crkava, od kojih su četiri već analizirane u opisu starokršćanske arhitekture. Od te četiri samo o dvije možemo govoriti da su bile u funkciji tijekom predromanike, što nam potvrđuju nalazi predromaničkog crkvenoga namještaja (Sv. Petar i Sv. Ciprijan), premda im arhitektura još nije istražena pa ne možemo znati da radi li se o reutiliziranim starokršćanskim objektima ili o izvorno novim predromaničkim. Za Sv. Mavra iskopavanja su pokazala da nema starijih sakralnih objekata prije 13. st., a istraživanja u Sv. Teodoru nisu otkrila fazu stariju od romanike ili gotike. Jedini sigurni stilski objekt je crkva Gospe pokraj mora, podignuta pri kraju predromaničke epohe u 11. st. Preostaje još samo crkva sv. Andrije koju dio autora pripisuje starokršćanskoj fazi 6.–7. st., a dio je vidi kao rani predromanički objekt 7.–8. st.

Uz sigurno utvrđene ili pretpostavljene predromaničke crkve (**karta 1**) posebnu cjelinu sačinjavaju ulomci predromaničke skulpture pronađeni na nekoliko lokaliteta ili kao *spolia* u pojedinim crkvama i profanim zdanjima. Nalazi dijelova oltarne ograde na lokalitetu Supetar u Slatinama stilskim odlikama svojih dekorativnih ploha nedvojbeno potvrđuju predromaničku fazu crkve (**sl. 4**), za koju ipak treba iskopavanjima utvrditi radi li se o starokršćanskom ili predromaničkom objektu. Predromaničku fazu Sv. Ciprijana indirektno potvrđuje nalaz natpisa na arhitravu pronađenom u sekundarnoj funkciji u Marini kod Trogira. U oba slučaja radi se o skulpturi 9. st. Istom vremenu pripadaju i ulomci iz Sv. Mavra u Žednom (**sl. 1, 2**), za koje sam nepobitno utvrdio da su tu dospjele u 18. st. iz crkve sv. Vitala u Divuljama. Isti slučaj je i s plutejima 11. st. uzidanim

u bočne oltare Sv. Teodora (sl. 5). To su dva primjera korištenja crkvenoga namještaja predromaničkih odlika kao *lapida sacra* u baroknim oltarima. Svi ostali ulomci uzidani su u objekte na Čiovu. Manji ulomak, nepoznatog porijekla, nađen je u temeljima starije srednjovjekovne crkve sv. Teodora, a cjeloviti zabat 11. st. (sl. 7) uzidan je u pročelje Sv. Nikole u 16. st. Uz njih su još dva manja ulomka kao *spolia* završila u profanim objektima. Nije poznato iz koje crkve potječu, ali su najvjerojatnije dospjeli na otok iz gradskih crkava Trogira od 16. do 18. st.

U završnom poglavlju iznio sam svoje viđenje metodološkog obrasca korištenja hagiotonima i titulara crkava za datiranje sakralnih objekata, upozorivši na metodološke nedostatke korištenja te pomoćne kategorije izvora kao jedinog argumenta za vremensko određenje nastanka pojedine crkve, a bez sigurnijih i čvršćih elemenata kao što su natpisi, arheološka istraživanja i pisani izvori.

U komparaciji s prostorom susjednih Kaštela upozorio sam na vidne razlike između središnjih i dobro napučenih plodnih zona Kliške županije u ranom srednjem vijeku i gotovo pustog otoka Čiova, tada u sklopu bizantske arhontije/teme Dalmacije. Predromanika na prostoru Kaštela utvrđena je kroz nalaze skulpture 9. st. koji su sačinjavali crkveni namještaj u obnovljenim starokršćanskim objektima na vladarskim posjedima i gdje nema izvorno predromaničkih crkava sve do 11. st. I tek u tom segmentu te su dvije različite cjeline usporedive kroz tipski unificirani oblik crkava, Gospe pokraj mora i Sv. Jurja od Raduna, koje uz gotovo identičan oblik građevina povezuju i izostanak oltarne ograde i izgradnja crkve na intaktnom terenu bez starijih slojeva. S nadom da će buduća istraživanja i analize drugih otoka u okvirima splitske nadbiskupije do 11. st., kao i cjelovitog prostora Kliške županije, omogućiti još pouzdanije i čvršće zaključke o predromanici u tom dijelu ranosrednjovjekovnoga hrvatskog prostora, predajem ovaj rad sudu stručne javnosti.

LITERATURA / LITERATURE

- Andreis 1977 Pavao Andreis, *Povijest grada Trogira I*, Split, 1977.
- D. Babić 2015 Dunja Babić, *Trogirsko predgrađe na Čiovu u kontekstu izgradnje otoka do XIX. stoljeća* (doktorski rad), Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2015.
- I. Babić 1984/1991² Ivo Babić, *Prostor između Trogira i Splita*, Muzej grada Trogira, Zavičajni muzej Kaštela, Kaštel Novi, 1984./1991.²
- I. Babić 1995 Ivo Babić, Crkva sv. Andrije na Čiovu, *PPUD 35 (Petriciolijev zbornik I)*, 1995., 203–222.
- I. Babić 1996 Ivo Babić, Predromanički fragmenti iz Marine kod Trogira s ekskursom o ranosrednjovjekovnoj skulpturi iz vremena kneza Muncimira, *Građa i prilozi za povijest Dalmacije 12 (Zbornik radova posvećenih sedamdesetogodišnjici života Danice Božić-Bužančić)*, Split, 1996, 43–56.
- I. Babić 2016 Ivo Babić, *Trogir, grad i spomenici*, Književni krug, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2016.
- Brešan 2008 Joško Brešan, U crkvi sv. Tudora pleter iz 9. stoljeća, *Slobodna Dalmacija*, 8. srpnja 2008., 19.
- Bulić 1906 don Frane Bulić, Insula Boa (Bua, Čiovo), *BASD XXIX*, 1906., 22–23.
- Burić 1982 Tonči Burić, Predromanička skulptura u Trogiru, *ShP 12*, 1982., 127–160.
- Burić 1997 Tonči Burić, Predromaničke oltarne ograde – vijek uporabe i sekundarna namjena, *ShP*, 3. ser., 24, 1997., 57–76.
- Burić 2000 Tonči Burić, Sv. Mavar – Žedno, *ShP*, 3. ser., 27, 2000., 9–14.
- Burić 2001 Tonči Burić, Putalj u srednjem vijeku, u: Burić, Čače, Fadić 2001, 151–297.
- Burić 2004 Tonči Burić, Romaničko graditeljstvo – odraz gospodarskoga snaženja trogirске komune, *HAnt 12*, 2004., 159–166.
- Burić 2010a Tonči Burić, Ulomci predromaničke skulpture iz Žednoga na otoku Čiovu i crkva Sv. Vitala u Divuljama na predjelu Tarce, *Scripta Branimiro Gabričević dicata*, Trilj, 2010., 227–256.
- Burić 2010b Tonči Burić, *Crkva sv. Jurja i srednjovjekovno selo Radun*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Kulturno-povijesni vodič 28, Split, 2010.
- Burić 2020 Tonči Burić, *Trogirski distrikt u srednjem vijeku do 1537. godine*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2020., 86–89, 195–215.
- Burić 2021 Tonči Burić, Predromanika u Kaštelima – odnos arhitekture i skulpture, *VAMZ*, 3. ser., LIV, 2021., 255–265.
- Burić, Čače, Fadić 2001 Tonči Burić, Slobodan Čače, Ivo Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Katalozi i monografije 12, Split, 2001.
- Bužančić 2017 Radoslav Bužančić, Plutej iz crkve sv. Bartula na Resniku, *Klesarstvo i graditeljstvo XXVII/1–2, Pučišća*, 2017., 23–37.
- Delonga 2000 Vedrana Delonga, Trogir, crkva sv. Ciprijana, u: *Hrvati i Karolinzi. Katalog*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split, 2000., 144–145.

- Delonga 2001 Vedrana Delonga, Pismenost karolinškog doba i njeni hrvatski odjeci; u: V. Delonga, N. Jakšić, M. Jurković, *Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj*, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Katalozi i monografije 11, Split, 2001., 54–87.
- Fisković 1981 Igor Fisković, Ranokršćanski sarkofazi s otoka Brača, *VAHD* 75, 1981., 105–137.
- Goldstein 1995 Ivo Goldstein, *Hrvatski rani srednji vijek*, Novi Liber, Zavod za hrvatsku povijest, Zagreb, 1995.
- Gunjača 1952 Stipe Gunjača, Muzej hrvatskih starina od oslobođenja do danas, *ShP*, 3. ser., 2, 1952., 221–232.
- Gunjača 1958 Stipe Gunjača, Rad Muzeja hrvatskih starina u godini 1954, *ShP*, 3. ser., 6, 1958., 227–232.
- Gunjača, Jelovina 1976 Stjepan Gunjača, Dušan Jelovina, *Starohrvatska baština. U povodu izgradnje Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1976.
- Hilje 1999 Emil Hilje, *Spomenici srednjovjekovnoga graditeljstva na Pagu*, Arheološki muzej, Zadar, 1999.
- Ilkić, Filipčić 2021 Mato Ilkić, Dejan Filipčić, Numizmatička svjedočanstva mongolske najezde na šire područje Splita iz ožujka 1242. godine, *AAdr* 15, 2021., 559–569.
- Jedin 1971 Hubert Jedin (ur.), *Velika povijest Crkve*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1971.
- Jelovina 1976 Dušan Jelovina, Crkva sv. Jurja u Radunu, u: Gunjača, Jelovina 1976 (kat. br. 73, str. 83, 113).
- Jurić 2005 Ante Jurić, Suvremena čiovska toponimija, *Čakavska rič* XXXI-II/1–2, Split, 2005., 145–212.
- Katić 1954 Lovre Katić, Starohrvatska crkvice sv. Petra na Čiovu, *ShP*, 3. ser., 3, 1954., 183–184.
- Katić 1957 Lovre Katić, Prilike u splitskoj okolici poslije odlaska Turaka (Po bilješkama nadbiskupa Cupillija i Bizze 1709.–1754), *Starine JAZU* 47, Zagreb, 1957., 237–277.
- Kirigin 2012 Branko Kirigin, Salona i more – neke napomene, u: M. Jurković, A. Milošević (ur.), *Munuscula in honorem Željko Rapanić. Zbornik povodom osamdesetog rođendana*, Sveučilište u Zagrebu, Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, Zagreb–Motovun–Split, 2012., 183–184.
- Klaić 1971 Nada Klaić, *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, Školska knjiga, Zagreb, 1971.
- Klaić 1985 Nada Klaić, *Trogir u srednjem vijeku. Javni život grada i njegovih ljudi*, Muzej Grada Trogira, Trogir, 1985.
- Kovačić 1996 don Slavko Kovačić, *Svetište Gospe od Prizidnica 1546.–1996*, Split, 1996.
- Kovačić 2006 don Slavko Kovačić, *Župa Slatine i Gospino svetište u Prizidnica-ma na otoku Čiovu*, drugo, dopunjeno, izdanje, Split, 2006.
- Lucić 1979 Ivan Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru I*, Split, 1979.
- Marasović 2011 Tomislav Marasović, *Dalmatia praeromanica. Ranosrednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, 3. Korpus arhitekture, *Srednja Dalmacija*, Književni krug Split (Biblioteka Knjiga Meditera-

- na), Muzej hrvatskih arheoloških spomenika – *Monumenta medii aevi Croatiae*, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – *Acta architectonica*, Split–Zagreb, 2011.
- Marović 1986 Ivan Marović, Depot bizantskog novca iz Slatina (o. Čiovo) i novci solinske kovnice u Arheološkom muzeju u Splitu, *VAHD 79 (Disputationes Salonitanae III – Bulić 50 godina nakon smrti*, ur. E. Marin), 1986., 285–308.
- Migotti 1990 Branka Migotti, *Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine*, JAZU, Zagreb, 1990.
- Nikolić 2003 Zrinka Nikolić, *Rođaci i bližnji*, Matica hrvatska, Zagreb, 2003.
- Novak 1957/1978² Grga Novak, *Povijest Splita I*, Splitski književni krug, Split, 1957. (1978.²).
- Omašić 2001 Vjeko Omašić, *Kaštela od prapovijesti do početka XX. stoljeća I*, Kaštela, 2001.
- Petricioli 1955 Ivo Petricioli, Tri romaničke građevine u Diklu, *ShP*, 3. ser., 4, 1955., 173–181.
- Petricioli 1987 Ivo Petricioli, Spomenici romaničke i gotičke arhitekture u benkovačkom kraju; u: *Benkovački kraj kroz vjekove I. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa*, Zadar–Benkovac, 1987., 113–124.
- Stagličić. 1985 Marija Stagličić, Neostilska arhitektura u zadarskoj regiji, *PPUD* 25, 1985., 229–258.
- Radić 2009 Danka Radić, Crkva sv. Eufemije na istoimenom otočiću (Fumija), *HAnt* 18/2, 2009., 129–146.
- Šanjek 1988 Franjo Šanjek, *Crkva i kršćanstvo u Hrvata I*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1988.
- Uglešić 2002 Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Zadarske nadbiskupije*, Filozofski fakultet u Zadru (Odsjek za arheologiju), Zadarska nadbiskupija, Zadar, 2002.
- Uglešić 2006 Ante Uglešić, *Ranokršćanska arhitektura na području današnje Šibenske biskupije*, Gradski muzej Drniš, Sveučilište u Zadru (Odsjek za arheologiju), Drniš–Zadar, 2006.

SUMMARY

Relationship between architecture and sculpture in the pre-Romanesque period on the island of Čiovo

Systematic analysis of pre-Romanesque monuments of the island of Čiovo has offered a basis for the first synthetic overview of this period in the early medieval art on this Dalmatian island, divided between Trogir and Split from the Early Middle Ages. As a starting point I used Late Antiquity and the list of early Christian churches on Čiovo. By virtue of analysis of data collected in archaeological excavations and field surveys, as well as the ones in written sources, I paid attention to uncritical attribution of a number of churches to the early Christian period. After a thorough verification of all information, I have proved that out of six assumed early Christian churches only one can remain on the list (St Euphemia on Fumija), and for the second one we need to wait for the results of forthcoming archaeological excavations (St Peter in Slatine). The presence of the third possible early Christian church (St Cyprian on Cumbrijan cape) can no longer be proven, since the site where it might have been situated was completely destroyed by the construction of the Trogir shipyard. Therefore, at the current level of research, a bigger number of churches from this period cannot be assumed on the basis of titulars only, preserved in the insular hagiotoponymy. An important determinant in the entire analysis is the demographic picture of Čiovo in Late Antiquity and in the Middle Ages, as the major limiting factor for building a bigger number of churches until the end of the Middle Ages when first permanent settlements on the island were formed due to numerous refugees fleeing from the Turkish raids, especially after Klis was seized by the Turks in the year 1537. Only in the early Modern Period, several churches were built, especially in the part of the island belonging to Trogir.

The situation remained roughly the same as in the early Middle Ages, though in the literature a pattern of dating was reiterated as already described for the early Christian churches. Thus pre-Romanesque phase was attributed with five churches, four of which had already been analyzed in the description of the early Christian architecture. Out of these four, only two can be discussed as functional in the pre-Romanesque period, as evidenced by finds of pre-Romanesque furnishings (St Peter and St Cyprian), though their architecture has not been investigated yet, so we cannot know if they were reutilized early Christian edifices or new pre-Romanesque churches. Excavations at St Maurus indicated that there were no earlier sacral structures prior to the 13th century, and the research in St Theodore did not reveal a phase earlier than the Romanesque or Gothic period. The only edifice with unambiguous stylistic traits is the church of Our Lady by the Sea, built by the end of the pre-Romanesque period in the 11th century. The remaining church of St Andrew is ascribed to the early Christian phase (6th–7th centuries) by some authors, while others interpret it as an early pre-Romanesque structure (7th–8th centuries).

Alongside churches that have been located with certainty and the ones only assumed (**Map 1**), a special group of finds comprises fragments of pre-Romanesque sculpture recovered from several sites or as *spolia* in certain churches or profane buildings. Finds of fragments of a chancel screen at the site of Supetar in Slatine doubtlessly confirm the pre-Romanesque phase of the church due to stylistic characteristics of their decorative surfaces (**Fig. 4**). However, only excavations can determine if it was an early Christian or pre-Romanesque structure. Pre-Romanesque phase of St Cyprian is indirectly confirmed by an inscription on an architrave found in secondary use in Marina near Trogir. In both cases it is the sculpture dating to the 9th century, as well as the fragments from St Maurus in Žedno (**Figs. 1, 2**) for which I have ascertained beyond doubt that they were brought here in the 18th century from the church of St Vitalis in Divulje, as were the 11th-century chancel screen panels immured in the lateral altars of St Theodore (**Fig. 5**). These are two examples of using church furnishings with pre-Romanesque characteristics as *lapida sacra* in the Baroque altars. All other fragments were immured in the buildings on Čiovo. A smaller fragment, of unknown provenance, was found in the foundations of the older medieval church of St Theodore, and a complete 11th-century gable (**Fig. 7**) was immured into the front of St Nicholas in the 16th century. Except for them, two other small fragments ended in profane buildings as *spolia*. The church of their origin is unknown, but they

probably reached the island from the city churches of Trogir between the 16th and 18th century. In the final chapter I expressed my perspective of methodological pattern of using hagiotoponyms and church titulars for dating the sacral structures, emphasizing shortcomings of using this ancillary category of sources as the only argument for chronological determination of a certain church's formation, and without more reliable and secure elements such as inscriptions, archaeological excavations and written sources.

In comparison with the region of neighboring Kaštela, I accentuated evident differences between central and densely populated fertile zones of Klis County in the early Middle Ages and virtually uninhabited island of Čiovo, in the Byzantine archonty or theme of Dalmatia at the time. The Pre-Romanesque period in the region of Kaštela was attested by the finds of the 9th-century sculpture that constituted church furnishings in renewed early Christian structures at imperial estates where originally pre-Romanesque churches are missing until the 11th century. Only in this segment these two different wholes are comparable through a standard unified form of churches, Our Lady by the Sea and St George of Radun, that not only have almost identical form but they also lack chancel screen, and they were both built on intact land without earlier layers. I submit this work to the professional public for evaluation, hoping that future research and analyses of other islands of the Archdiocese of Split until the 11th century, as well as the entire region of Klis County, will enable even more reliable and firmer conclusions about the pre-Romanesque period in this part of the early medieval Croatian territory.

Translated by Marija Kostić